

Славяна Шамякіна,
БДУ, Мінск

СПЕЦЫФІКА І ФУНКЦЫІ ЛІТАРАТУРНЫХ ВОБРАЗАЎ- ЛОКУСАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ АПОВЕСЦІ У. КАРАТКЕВІЧА “ДЗІКАЕ ПАЛЯВАННЕ КАРАЛЯ СТАХА”)

Тэрмін “локус” у якасці абазначэння асаблівага віду мастацкіх вобразаў у літаратурных творах пакуль не набыў вялікай распаўсюджанасці сярод навукоўцаў, але яго ўжыванне ў апошнія гады значна пашырылася. Упершыню дадзенае паняцце ў дачыненні да гуманітарных навук выкарыстаў фалькларыст С. Няклюдаў у артыкуле “К вопросу о связи пространственно-временных отношений с сюжетной структурой в русской былине” (1966). У дачыненні да літаратурных твораў тэрмін “локус” пачаў ужываць Ю. Лотман (у артыкулах аб семіётыцы мастацкай прасторы). Далей тэрмін набыў распаўсюджанне сярод фалькларыстаў (асабліва прадстаўнікоў маскоўска-тартускай школы), а ў апошнія гады яго ўсё часцей выкарыстоўваюць літаратуразнаўцы.

На дадзены момант паняцце “локус” не з’яўляецца канчаткова вызначаным, але ўжо склаліся пэўныя тэндэнцыі ў яго разуменні. Часцей за ўсё локусы трактуюцца як прасторавыя вобразы ў фальклорных і літаратурных творах. Прычым гэтыя вобразы замкнёнай прасторы, якія апісваюць асобныя аб’екты, сэнсава адмежаваныя ад іншых (напрыклад, асобны лес, будынак, пячора і г.д.). У гэтым плане дадзеная з’ява адначасова і суадносіцца, і проціпастаўляецца яшчэ аднаму тэрміну – “топас”, які таксама можа ўжывацца ў значэнні вобраза прасторы, але ў апошні час навукоўцы разумеюць пад ім вобраз адкрытай прасторы (напрыклад, мора, стэп і інш.). Так, В. Ю. Пракоф’ева адзначае, што топас “...гэта значымае для мастацкага тэксту... месца разгортвання сэнсаў, якое можа карэліраваць з якім-небудзь фрагментам (або фрагментамі) рэальнай прасторы, як правіла, адкрытай” [3, с. 89]. У той час як “...паняцце “локус” прымяняецца ў асноўным да закрытых культурных фрагментаў прасторы” [3, с. 89].

Акрамя таго, у многіх даследаваннях (пачынаючы з Няклюдава і Лотмана) падкрэсліваецца шчыльная ўзаемасувязь локусаў з сюжэтам, канфліктамі і персанажамі. А менавіта разумеецца, што тэрмінам “локус” трэба абазначаць асабліва важныя для сюжэту твора вобразы замкнёнай прасторы. Калі ў іх трапляе персанаж – гэта аўтаматычна азначае ўступленне яго ў новую канфліктную сітуацыю ці новую перыпетыю. Ю. Лотман пісаў на гэты конт: “У адносінах да героя гэтыя “месцы” з’яўляюцца функцыянальнымі палямі, пападанне ў якія

роўнае ўключэнню ў канфліктную сітуацыю, уласцівую дадзенаму locus'у" [2, с. 253].

Такім чынам, мы можам даць наступнае азначэнне: **вобраз-локус** (ад лац. locus – “месца”) – апісаны ў фальклорным або літаратурным творы асобны лакалізаваны аб’ект замкнёнай прасторы, які мае асаблівую сэнсавую нагрузку і, як правіла, уплывае на развіццё сюжэта.

На нашу думку, локусы, разам з вобразамі-персанажамі і рэчамі, трэба адносіць да адзінага сэнсава-структурнага тыпу вобразаў, які мы абазначаем тэрмінам “аб’ектныя вобразы”. **Аб’ектныя вобразы** – віды мастацкіх вобразаў, якія сэнсава суадносяцца з адзінкавымі аб’ектамі матэрыяльнай рэчаіснасці, маюць складаную змястоўную структуру са стабільным наборам кампанентаў і іграюць значную ролю ў сюжэце мастацкага твора. Мы лічым, што адрозніваць тры названыя віды вобразаў ад вобразаў іншых відаў і тыпаў неабходна менавіта па дадзеных параметрах.

Семантычнае напаўненне вобразаў-персанажаў, локусаў і рэчаў у кожным канкрэтным творы, па нашым меркаванні, магчыма прадставіць у выглядзе структуры з наборам асаблівых кампанентаў. Такіх кампанентаў чатыры: 1) культурна-рэчаіснасны (семантыка вобраза, звязаная з тымі з’явамі рэчаіснасці і культурнымі сэнсамі, якія былі пакладзены аўтарам у яго аснову), 2) ацэначны (аўтарская ацэнка вобраза); 3) функцыянальна-мэтавы (стабільныя якасці вобраза ў мастацкім свеце твора і яго дынамічныя здольнасці рухаць сюжэт), 4) дэталізуючы (мастацкія дэталі і падрабязнасці ў складзе вобраза) [4].

Не ўсялякі згаданы ў творы прадмет, месца ці асоба будуць у творы паўнацэннымі аб’ектнымі вобразамі (якія з’яўляюцца макравобразамі), а не ўдакладняючымі мастацкімі дэталямі (мікравобразамі). Не кожнае месца, аб’ект прасторы ў творы з’яўляецца вобразам-локусам, а толькі той, у якім адбываюцца асабліва значныя падзеі, на якім канцэнтруецца асаблівая ўвага, якое мае значную сэнсавую нагрузку. Гэтае месца сваімі ўласцівасцямі, размяшчэннем у прасторы ўплывае на ход падзей, на лёс персанажаў.

Вобразамі-локусамі ў мастацкіх творах часцей за ўсё могуць быць: аб’екты прыроды, ландшафту (зямныя, падземныя, водныя, паветраныя), збудаванні (дамы і г.д.) і цэласныя комплексы збудаванняў (гарады і таму падобнае). Пры гэтым нават калі вобраз складзены з мноства дэталей (напрыклад, горад кампануецца са шматлікіх будынкаў, а лес з дрэў), локусам ён будзе тады, калі ўспрымаецца чытачамі як адзіны аб’ект, сэнсава адасоблены ад іншых.

Вобраз-локус знаходзіцца ў складаных узаемаадносінах не толькі з топасам, але таксама з вобразам-пейзажам і інтэр'ерам. З аднаго боку, локус як вобраз замкнёнай прасторы ў мастацкім свеце твора можа знаходзіцца ўнутры топаса як вобраза адкрытай прасторы. З другога боку, у склад локуса могуць уваходзіць (у якасці складнікаў дэталізуючага кампаненту структуры) пейзаж ці інтэр'ер. Апошнія два віды вобразаў пры гэтым таксама трэба адрозніваць ад локусаў. Як пейзаж, так і інтэр'ер, на нашу думку, з'яўляюцца панарамнымі малюнкамі (прыроды, гарадской прасторы або ўнутранай прасторы пэўнага памяшкання), якія складаюцца з мноства дэталей-мікравобразаў і не ўспрымаюцца адрасатамі як адзіны адасоблены аб'ект, а менавіта як пэўны набор аб'ектаў. Акрамя таго, дадзеныя віды вобразаў не маюць такой семантычнай структуры, якая ёсць у аб'ектных вобразаў, і – што вельмі важна – часцей за ўсё яны не ўплываюць на развіццё падзей у сюжэце.

Праілюструем прыведзеныя вышэй меркаванні на прыкладах з аповесці У. Караткевіча “Дзікае паляванне караля Стаха”. Мы лічым, што куток Беларусі, у які прыязджае галоўны герой дадзенага твора Андрэй Беларэцкі, – гэта вобраз-топас. У аповесці апісана пэўная мясцовасць, межы і памеры якой чытачу застаюцца пэўна невядомымі. Значыць, можна гаварыць пра адкрытую прастору. Пры гэтым дадзены Н-скі павет мае свае вельмі спецыфічныя ўласцівасці ў плане прыроды, паводзін жыхароў і да т.п. Вось, напрыклад, якія характарыстыкі выкарыстоўвае пісьменнік: “месца, якое нават у той час лічылася глухім” [1, с. 18], “гэта быў самы жахлівы, самы безнадзейны з нашых краявідаў: тарфяныя балоты. Трэба быць чалавеканенавіснікам, каб выдумаць такія мясціны...”, “неабсяжная раўніна, роўная, як стол, была карычневага, нават бурага колеру, безнадзейна роўная, нудная, змрочная” [1, с. 19], “жахлівы край, жахлівыя дрэвы, жахлівыя ночы” [1, с. 35], “гэтыя бурыя раўніны, дрыгва, напаўжывыя ад трасцы людзі, выміраючы ад старасці парк – уся гэта безнадзейная і ўсё ж родная зямля, над якой ўдзень хмары, а ўначы свеціць воўчае сонца або лье бясконца зліва” [1, с. 38] і г.д. Усё гэта стварае ў чытача пэўны агульны настрой і асаблівае стаўленне да апісанага краю, што дазваляе гаварыць пра яго, як пра адзіны вобраз-топас.

У межах дадзенага топасу знаходзіцца ключавы для твора вобраз-локус – маёнтак роду Яноўскіх Балотныя Яліны. Вобраз уключае ў сабе як палац, так і акаляючы яго парк, якія, у сваю чаргу, таксама кампануюцца з мноства дэталей. Але пры гэтым дадзены прасторавы пункт успрымаецца як адзіны аб'ект, усе элементы якога ўваходзяць у яго склад і іграюць на стварэнне агульнага настрою месца. Гэта аб'ект замкнёнай прасторы – яго межы яскрава акрэслены.

Відавочна таксама, што ён мае асаблівую сэнсавую нагрузку, непасрэдна ўплывае на развіццё сюжэта і выконвае ў творы адразу некалькі функцый (аб чым мы скажам ніжэй). Такім чынам, ужо на падставе гэтай інфармацыі можна зрабіць выснову, што мы маем справу менавіта з вобразам-локусам.

У семантычную структуру вобраза Балотных Ялін, у сваю чаргу, уваходзяць вобраз-пейзаж і інтэр'ер. Пейзаж апісвае парк, які акаляе дом-палац Яноўскіх. У дадзеным апісанні пісьменнік падкрэслівае пэўныя ключавыя для ўсяго локуса рысы: змрочнасць, запушчанасць, архаічнасць і г.д. Напрыклад: “...наваколле не магло пахваліцца весялосцю”, “...увесь першы паверх зарос *здзічэлым*, вялізным, як дрэвы, бэзам”, “...змрочным пурпурам гарэлі на вялікай куртыне познія астры. І дом выглядаў так *змрочна* і *холадна*, што сэрца сціснула. Быў ён двухпавярховы... і вызначаўся той *адсутнасцю архітэктуры*, якая была тыповай для беларускіх палацаў у тыя часы, калі нашы продкі кінулі будаваць замкі, але яшчэ патрабавалі ад дойлідаў, каб яны рабілі палацы падобнымі на гэтыя *замшэлыя, старыя бярлогі*” (курсіў мой – С.Ш.) [1, с. 37] і г.д.

У склад локуса Балотных Ялін таксама ўваходзіць некалькі вобразаў-інтэр'ераў, якія апісваюць розныя памяшканні ўнутры палаца. У іх падкрэслены амаль усе тыя ж самыя ўласцівасці дадзенага месца, што і ў пейзажы, аднак, у адрозненне ад яго, дадаецца таксама пэўная велічнасць і прыгажосць. Да прыкладу: “перад намі была вялікая прыгожая гасціная, як гэта вадзілася ў *старасвецкіх панскіх дамах*... Яна была *вялізная*, такая *вялізная*, што мой *змрочны* адбітак у люстры недзе на другой сцяне здаваўся не большым за суглоб мезенца. Падлога з дубовых цаглін, зараз даволі *пашарпанных, неабсяжна высокія сцены*, ашаляваныя *чорнымі ад старасці*, бліскучымі дошкамі...”, “якая прыгажосць і як гэта ўсё *запушчана* чалавечым нядбальствам!”, “магло б здацца, што тут *ніхто не жыве*...” [1, с. 24-25], “рэдка мне здаралася бачыць такія *запушчаныя* пакоі. Паркет выбіты, вялізныя вокны ў пыле, люстры на столі ў пыльных чахлах”, “вокны маленькія з каляровых шкельцаў, сцены *груба* атынкаваныя...”, “...на сценах старая *грубая* зброя” [1, с. 47-48] і да т.п.

Такім чынам, хоць прыведзеныя вышэй апісанні магчыма разглядаць і як асобныя вобразы-пейзажы і інтэр'еры, але ж відавочна, што яны не ізаляваныя адзін ад аднаго і не самастойныя, бо з іх складаецца, у прыватнасці, агульны вобраз-локус маёнтка Балотных Яліны, перадаецца яго агульная характарыстыка, якасці і настрой.

Вобразы-локусы могуць выконваць у мастацкіх творах шэраг **функцый**. Разгледзім найбольш тыповыя з іх, карыстаючыся прыкладамі з “Дзікага палявання караля Стаха”:

1) Локус як месца дзеяння. Зразумела, што любыя вобразы прасторы (як локусы, так і топасы, і пейзажы) з’яўляюцца апісаннямі месцаў, у якіх адбываюцца падзеі фальклорных і літаратурных твораў. Аднак заўважым, што топасы і пейзажы могуць проста ствараць у чытача агульнае ўражанне пра шырокі фон дзеяння, у той час як локусы заўсёды з’яўляюцца пунктамі, у якіх адбываюцца значныя і ключавыя падзеі твора. У адносінах да маёнтка Балотныя Яліны відавочна, што ў ім разгортваецца большасць падзей аповесці, многія з якіх з’яўляюцца ключавымі: прыезд Беларэцкага і яго знаёмства з Надзеяй Яноўскай, аповед пра дзікае паляванне, аповеды пра Малога Чалавека і Блакітную Жанчыну і з’яўленне іх, свята паўналецця Яноўскай, знаёмства з Дубатоўкам і Свеціловічам і г.д.

2) Сюжэтная функцыя. Як ужо было сказана вышэй, адна з асаблівасцей аб’ектных вобразаў (і, у прыватнасці, локусаў) – здольнасць іх рухаць сюжэт. Локус уплывае на развіццё сюжэта, змену і характар падзей. У аповесці Караткевіча менавіта з прыезду Беларэцкага ў ключавы локус – Балотныя Яліны – увогуле пачынаецца асноўны канфлікт у творы, адбываецца завязка дзеяння. Астатнія пералічаныя ў папярэднім пункце падзеі таксама паказваюць уплыў дадзенага вобраза на сюжэт. Але самае галоўнае тое, што ўся асноўная сюжэтная лінія твора звязана з маёнткам Балотныя Яліны – менавіта з-за жадання захапіць яго ва ўласную маёмасць распачалі свае злачынствы і Дубатоўк, і Берман-Гацэвіч. Таму можна нават сказаць, што галоўным вобразам у творы з’яўляецца дадзены локус, а не хто-небудзь з персанажаў, як гэта назіраецца ў большасці літаратурных твораў.

3) Характаралагічная і псіхалагічная функцыі ўказваюць на здольнасць вобразаў-локусаў узаемадзеінічаць з вобразамі-персанажамі. Пэўны локус уступае ў сюжэтнае дзеянне тады, калі ў яго трапляе персанаж. Менавіта ўзаемадзеянне з персанажам выклікае актывізацыю функцыянальна-мэтавага кампаненту ў вобраза-локуса. У той жа час спецыфіка канкрэтнага локуса накладвае адбітак на паводзіны персанажа ў ім ці адносна яго. Так, праз адносіны да маёнтку Яноўскіх праяўляюцца душэўныя якасці і жыццёвыя планы Дубатоўка і Бермана. Локус, які з’яўляецца месцам жыхарства пэўнага персанажа, можа ўплываць на яго характар, эмоцыі і г.д. Гэта яскрава бачна ў вобразе Надзеі Яноўскай: Караткевіч паказвае як змрочная, нават жахлівая атмасфера ў Балотных Ялінах накладвае негатыўны адбітак на псіхалогію і нават знешнасць дзяўчыны. Пры першым знаёмстве яна падалася Беларэцкаму “д’ябальскі непрыгожай”, а прычына гэтаму, як пазней здагадаўся герой, – “той самы незразумелы для мяне выраз на твары, які так псаваў яе аблічча. Толькі тут я зразумеў яго. Гэта быў жах: застарэлы, цёмны жах... які настойваецца

гадамі, які становіцца нарэшце звыклым станам для арганізма, ад якога не пазбаўляюцца нават у сне” [1, с. 45]. Пры прачытанні твора відавочна, што прычынай такога стану Надзеі ў вельмі вялікай ступені з’яўляецца атмасфера, якая пануе ў маёнтку, і незразумелыя падзеі ў ім.

4) Эмацыйная функцыя локусаў заключаецца ў іх магчымасці ўплываць на пачуцці чытачоў. Напрыклад, вельмі моцнае ўражанне выклікае, на наш погляд, наступная яскравая характарыстыка парку вакол Балотных Ялін: “Чорт ведае які дурань вырашыў насаджаць у такім змрочным месцы яліны, але гэта было зроблена, і дрэвы, якім было ніяк не менш за сотню год, зрабілі мясцовасць толькі трошкі больш прыемнай, чым славыты лес у Дантэ” [1, с. 37]. Гэтае і іншыя прыведзеныя вышэй апісанні выклікаюць пры чытанні асаблівыя эмоцыі і адразу задаюць пэўныя накірунак чытацкай рэцэпцыі твора.

5) Сімвалічная функцыя – вобразы-локусы могуць ствараць асаблівы падтэкст, мець значэнне для ідэйнага зместу твора і інш. Так, маёнтка Балотных Яліны ў “Дзікім паляванні караля Стаха” з’яўляецца сімвалам заняпаду беларускай шляхты ў XIX ст., што праяўляецца праз усе яго характарыстыкі і звязаныя з ім злавачныя падзеі.

Усе адзначаныя якасці і функцыі пэўнага локуса складаюць яго семантыку, якую магчыма прадставіць у выглядзе апісанай вышэй структуры з асаблівым наборам кампанентаў. Так, Караткевіч размясціў Балотныя Яліны ў пэўнай беларускай мясцовасці і ў пэўны гістарычны час, уключыўшы пры гэтым у апісанні вобраза элементы культуры дадзенага часу і месца і надаўшы локусу сімвалічны сэнс – усё гэта можна аб’яднаць у культурна-рэчаіснасны кампанент структуры вобраза. Ацэнка, якую дае пісьменнік дадзенаму месцу, хутчэй негатыўная. Функцыі вобраза маёнтка ў творы і здольнасць яго рухаць сюжэт аб’ядноўваюцца ў функцыянальна-мэтавы кампанент. Шматлікія дэталі ў апісанні Балотных Ялін, у тым ліку ўключаныя ў яго вобразы-пейзаж і інтэр’еры, складаюць дэталізуючы кампанент вобраза.

Такім чынам, мы лічым, што вобраз маёнтка Балотных Яліны ў апавесці У. Караткевіча “Дзікае паляванне караля Стаха” з’яўляецца тыповым вобразам-локусам. Дадзенае месца ўяўляецца адзіным цэласным аб’ектам, якому ў творы надаецца асаблівая ўвага, які мае глыбокае і шматбаковае сэнсавое напам’ятованне (што магчыма аб’яднаць у структуру з наборам кампанентаў, характэрных для аб’ектных вобразаў) і здольнасць уплываць на развіццё сюжэта.

1. Караткевіч, У. Дзікае паляванне караля Стаха: аповесць ; Чорны замак Альшанскі: раман / У. Караткевіч ; прадм. А.Л. Вераб'я. – Мінск : Маст. літ., 2000. – 574 с.
2. Лотман, Ю. М. Художественное пространство в прозе Гоголя / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь. – М., 1988. – С. 251–292.
3. Прокофьева, В. Ю. Категория пространство в художественном преломлении: локусы и топосы / В. Ю. Прокофьева // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – № 11. – С. 87-94.

Шамякіна, С. В. Тыпалогія і структура аб'ектных мастацкіх вобразаў (на матэрыяле беларускіх чарадзейна-фантастычных казак) / С. В. Шамякіна /
Аўтарэферат дысертацыі на атрыманне вуч. ступені к. філал. н. па спец. 10.01.08 –
Тэорыя літаратуры. Тэксталогія; 10.01.09 – фалькларыстыка. – Мінск, 2013. – 26 с.